

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/22-24

Səbuhi Xudaverdi oğlu Həsənov
AMEA Naxçıvan bölməsi
hsebuhi.13@gmail.com

**NAXÇIVAN VƏ ANADOLUDA NEOLİT VƏ ENEOLİT DÖVRÜNDƏ DƏFNETMƏ
ADƏTLƏRİNİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(Çayönü və I Kültəpə materialları əsasında)**

Xülasə

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisi qədim tarixə malikdir. Yerləşdiyi təbii-coğrafi mövqeyinə görə daima miqrasiyaların kəsişdiyi məskənlərdən biri olmuşdur. Buna görə də Anadolu və Naxçıvanın qədim tarixdən mədəni əlaqələri mövcuddur. Bu ən çox qəbir abidələrində özünü göstərmişdir. Anadoluda Çayönü və Naxçıvanda I Kültəpə yaşayış yerində qədim dəfnətmə adətlərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri vardır. Ölülərin evlərin altında və ya arasında dəfn edilmələri, yanlarına əşyalar qoyulması oxşar cəhətlərdəndir. Anadoluda ölü yandırma adətinə isə Naxçıvanda rast gəlinməmişdir.

Açar sözlər: *Anadolu, Naxçıvan, Çayönü, I Kültəpə, dəfnətmə, qəbir*

Similar and different features of funeral customs in Nakhchivan and anatolia neolithic and eneolithic period (Based on the materials of Chayonu and I Kultapa)

Summary

The territory of Nakhchivan, which is an integral part of Azerbaijan, has an ancient history. According to the geographical position at the crossroads of migrations has always been one of the settlements. Therefore, Anatolia and Nakhchivan have cultural ties since ancient times. This manifested itself in the most grave monuments. There are similar and different features of the ancient burial customs in Chayonu in Anatolia and in Kultapa I settlement in Nakhchivan. Burial of the dead under or between houses and placing objects next to them are similar. The custom of cremation in Anatolia was not found in Nakhchivan.

Key words: *Anatolia, Nakhchivan, Chayonu, I Kultepe, burial, grave*

Giriş

Naxçıvan ərazisi yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə görə şimal-cənub, şərq-qərb istiqamətində etnik miqrasiyaların əsas hərəkət yerdəyişmələrini özündə cəmləşdirən strateji mərkəzlərdən biridir. Buna görə də Naxçıvan ərazisi daima miqrasiya proseslərinin təsir etdiyi bölgələrdən olmuşdur. Bu səbəbdən Naxçıvanın ətraf ərazilərlə, xüsusən də Anadolu ilə qədimdən mədəni əlaqələri olmuşdur. Neolit dövründən başlayaraq, insanlar arasındakı mədəni əlaqələr daha sürətlə genişlənməyə başladı. Eyni zamanda inanc sistemində də müəyyən dəyişikliklər olurdu. Anadolunun ən qədim yaşayış yerlərindən biri olan Çayönündəki mədəni proseslər daha da diqqətə layiqdir. Burada tədqiq edilən “ölü evləri” və qədim qəbirlər o dövrün insanların inancı haqqında məlumat verməkdədir. Çayönü və I Kültəpə yaşayış yerlərində dəfnətmə adətlərində müəyyən oxşarlıqlar vardır.

Naxçıvanın Azərbaycanın əsas tərkib hissələrindən biri olduğundan eyni zamanda Azərbaycandakı etnik proseslərin və vahid Azərbaycan xalqının təşəkkül tapdığı qədim oğuz yurduudur. Qədim dövrlərdən başlayaraq Naxçıvan həm etnosların yaşayış inkişaf etdiyi, həm də orduların işğalçılıq və müdafiə mövqeylərinin əsas ordugahlarından biri olmuşdur.

Naxçıvanın ərazisinin digər üstün cəhətlərindən biri də Anadolu və Azərbaycanın etnik, mədəni və siyasi proseslərinin keçid məntəqəsi rolunu oynamasıdır.

Mezolit dövründən başlayaraq insan mədəniyyətinin inkişafı insanlar arasında əlaqələrin genişlənməsinə gətirib çıxartdı. Qəbir abidələrinin tədqiqi zamanı dəfn edilənlərin yanında aid olduğu bölgəyə uyğun olmayan maddi-mədəniyyət nümunələrinin tapılması qədim tayfalar arasında ibtidai ticarətin olduğunu göstərir. 12 min il öncə uzun məsafəli alış-veriş toru daha da genişlənməmişdir. Eyni zamanda fikirləri, yenilikləri və qazandıqları mədəni uğurları qonşu topluluqlarla paylaşmalarına diqqət daha da artmışdır (1, s. 57). Bu baxımdan Anadoluda baş verən etnik-mədəni proseslər Naxçıvanda da öz təsirini tapırdı. Anadolunun cənub bölgələri Əkinçi Ayparaya daxil olması və onun mərkəzində yerləşməsi, o coğrafiyaya ən yaxın ərazilərdən biri olan Naxçıvana da təsir edirdi. Bu baxımdan qəbir abidələri daha çox məlumat verməkdədir. Qəbir abidələrinin öyrənilməsi həm də qonşu tayfalarla mədəni, iqtisadi və etnogenetik əlaqələrin öyrənilməsi üçün ətraflı fikir söyləməyə imkan verir (8, s.45). Dünya və Azərbaycan tarixində Cənubi Qafqaz o cümlədən, Şimali və Cənubi Azərbaycan Eneolit mədəniyyəti Ön Asiya və Türkmənistanla

iqtisadi mədəni əlaqələri qarşılıqlı biçimdə inkişaf etdiyi təsdiqləyir (5, s.38). Bu baxımdan Eneolit mədəniyyətinin əsas keçid yerlərindən biri Naxçıvan olmuşdur.

Neolit dövrü və daha sonra gələn Enolit dövründə Anadoluda və Naxçıvanda müvafiq dövrlərə aid olan qədim dəfnətmə adətlərində oxşar və fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Naxçıvan ərazisində tədqiq olunan əsas abidələrdən biri I Kültəpə yaşayış yeridir. Burada ilk tədqiqatlar SSRİ dövründə də tədqiqatlar aparılmışdır.

I Kültəpə yaşayış yerində tədqiq olunan qəbirlər əsasında qədim dəfnətmə adətlərini izləmək mümkündür. İnsanlar torpaq qəbirlərdə yarım bükülü formada sağ və sol yanı üstə, başları müxtəlif istiqamətlərə doğru dəfn edilmişlər. Anadoluda isə Çayönü yaşayış yerində və digər nekropollarda bu adət gözlənməkdədir. I Kültəpə yaşayış yerində və Çayönü yaşayış yerində dəfn edilənlərin ən çox oxşar cəhətlərindən biri ölümlərin yanına az əşyaların qoyulmasıdır. Çayönündə ölümlərin yanına üyütmə daşı, balta və muncuqlar qoyulmuşdur (6, s.17). Oxşar dəfnətmə adəti I Kültəpədə də tədqiq olunmuşdur. Naxçıvan ərazisində aparılan tədqiqatlarda oxşar alətlərə rast gəlinmişdir (6, s. 21; 3,). I Kültəpədə tədqiq olunan qəbirlərin birində kəllə dən daşının üstünə qoyulmuşdur. Dirsəklərin arasında oval şəkilli sən daşı, çanaq hissəsinə isə daş həvəng qoyulmuşdur (4, s. 21). Tədqiqatçıların fikrincə dəfn edilənlərin başlarının altına qoyulan daş alətlər onların əsas məşğuliyyətini və eyni ilə onların sənətini göstərir.

Çayönü yaşayış yerində kollektiv qəbirlər I Kültəpədə də əldə edilmişdir. 2015-ci ildə beynəlxalq ekspedisiya zamanı I Kültəpədə kollektiv qəbirlərə rast gəlinmişdir (3, s.57) Bu qəbirlərin maraqlı cəhətlərindən biri Çayönü yaşayış yerində “Ölü evlərində” kollektiv dəfnlərə rast gəlinməsi də, I Kültəpədə torpaq qəbirdə rast gəlinmişdir. Naxçıvanda daha sonrakı dövrlərdə meydana gələn daşqutu qəbirlərdə kollektiv dəfnlər “Ölü evləri” ilə oxşarlığı vardır. Naxçıvan ərazisində xüsusən də Tunc dövründə daşqutu qəbirlər geniş yayılmışdır. Daşqutu qəbirlərin demək olar ki, hamısında kollektiv dəfnlərə rast gəlinmişdir. Bu daş qutu qəbirlər Çayönündəki “ölü evlərinə” oxşarırlar.

Çayönündə tədqiqatlar zamanı burada ilkin dövrlərdə ölümlər evlərin döşəmələrində və arasında dəfn edilirdilər (6, s.17). Oxşar Son Neolit və Erkən Eneolit dövrlərində də I Kültəpə yaşayış yerində eyni adət gözlənilmişdir. Ölümlər evlərin döşəməsində və arasında dəfn edilirdilər (4, s.20; 2, s. 26). Ölümlərin evlərinin tavanlarına deyil, ölünü dəfnətdikdən sonra qəbrin özərində evlərin tikilməsi haqqında da fikirlər vardır (7, s.126). Ölümlərin evlərdə dəfn edilmələri sözsüz ki, atalar kultundan xəbər verməklə birlikdə, həm də oturaq həyata keçmiş tayfalar üçün sanki, mülk sənədi idi. Atanın evin içində olması onun ruhunun daima onları qoruduğuna inanırdılar. Ölümlərin evlərin arasında və ya döşəmələrində dəfn edilmələrinin səbəbi ev sakinlərinin öz atalarının ruhları ilə daima əlaqə saxlamaları olmuşdur. Daha sonrakı dövrlərdə ölümlər evlərdən daha uzağa müəyyən edilmiş ərazilərdə dəfn edilirdilər ki, bu da ilkin nekropolların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Naxçıvan ərazisində tədqiq olunan qədim dəfnətmə adətləri ilə Anadolunun qədim dəfnətmə adətləri ilə ən böyük fərqlərindən biri Naxçıvanda ölü yandırma adətinin olmamasıdır. Çayönündə ölü evləri və yaşayış binaları yandırılırdılar (6, s.20). Çayönü sakinlərinin nə üçün uzun müddət istifadə etdikləri “Ölü evlərini” yandırdıqları indiki dövr alimləri üçün də bilinməməkdədir. Çayönü sakinlərinin uzunca müddət istifadə etdikləri yaşayış binalarının yandırılması və daha sonra istifadə etməmələri, oşar hadisənin Göbəklitəpə də də məbədin daşla basdırılması ilə oxşardır. I Kültəpədə aparılan tədqiqatlarda aydın olmuşdur ki, burada yaşayış dayanmadan davam etmişdir.

Çayönü yaşayış yerində ölümlər daha sonrakı dövrlərdə açıq yerlərə qoyulur və orada çürüyürdülər. Daha sonra onların kəllə və çənələri diqqətli şəkildə götürülüb ölü evlərinə qoyulurdu. Bu kəllələr alçı ilə sıvanır evin bir küncünə qoyulur və ona sitayiş edirdilər. Çayönü yaşayış yerində tapılan kəllərin özərində bir neçə qat gil qatı tapılması kəllələrin müntəzəm olaraq aralıqlarla bir neçə dəfə sıvıldığı görünür. I Kültəpə də bu adətə rast gəlinməsi də, burada ölümlərin çənələrinin altına qırmızı saxsı qab qırıqları qoyulmuşdur (4, s.201). Bu hər iki adət göstərir ki, dəfnətmə zamanı çənənin xüsusi önəmi olmuşdur. Böyük ehtimalla kəllənin bir hissəsi kimi çənənin qorunması başın bütövlüyü təmin etmək üçün icra olunan bir ənənə idi.

Nəticə

Anadolu və Naxçıvanda qədim dəfn adətləri qarşılıqlı təsirlərə məruz qalmışdır. Burada oxşar və fərqli dəfnətmə adətləri miqrasiya, etnogenetik əlaqələr və ibtidai ticarət münasibətlərinin təsirindən meydana gəlmişdir. Qeyd edək ki, dəfnətmə adətləri digər ənənələrdən ən çox fərqləndirən əlaməti onun daha mühafizəkar olmasıdır. Buna görə də adları çəkilən hər iki bölgənin bir birinə mədəni təsirləri sözsüz ki yerli tayfalar tərəfindən müxalifətlə qarşılaşırdı. Bunun digər səbəbi isə inanc müxtəlifliyi də öz təsirini göstərməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Aktüel arkeoloji. Trevor Vatkins // 12 bin yıl önce Anadolu. 2012 mayıs-haziran. 52-59 ss.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvan qədim əkinçi-maldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti (E.ə VI-I minilliklərə aid arxeoloji abidələri əsasında). Bakı: Elm, 2004, 320 s.
3. Baxşəliyev. V. Catherine Marro., Remi Berthon., Zeynəb Quliyeva., Savaş Sarıertem. Kültəpə arxeoloji araşdırmalar (2013-2016). Bakı: Nurlan, 2017, 164
4. Həbubullayev O. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: MƏTBUAT. 1959, 155 s.
5. Xəliyətəddin Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Bakı: “MBM”, 2007, 384 s.
6. Metin Özbek. Çayönünde insan. Arkeoloji ve sanat yayınları. 2003. 53 s.
7. Torrey E.F. Beynin evrimi ve tanrıların ortaya çıkışı. İlk insanlar ve dinlerin kökeni. Tərcümə edən Erkan Aktaş. İstanbul: Çağaloğlu, 2018. 325s.
8. Zakir Rzayev. Nəhəcirin Orta tunc dövrü. Bakı: Elm, 2013, 192 s.

Rəyçi: dos.A.Orucov

Göndərilib: 29.08.2020

Qəbul edilib: 30.08.2020